

Aytac Zeynalova Xalid qızı66

XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ-MƏDƏNİ DURUMU VƏ MÖVCUD ƏDƏBİ PROSESLƏR

XIX əsrin ziddiyyətlərlə dolu tarixi mədəniyyətin, incəsənətin keyfiyyətinə və məzmununa əhəmiyyətli şəkildə təsir etmişdir. Azərbaycan ərazisindən tapılmış çoxlu memarlıq abidələri, nəbati naxışlı xalça və tikmələr, qəbirüstü yazılar, qoyun at heykəlləri, məişət, ovçuluq və s. sahələrlə əlaqəli bəryef təsvirli daş lövhələr, rəssamlığa və heykəltaraşlığa aid müəyyən sənət nümunələri yerli əhalinin incəsənətə və yaradıcılığa münasibətini geniş şəkildə izah etmiş olur. Orta çağlarda Azərbaycanda ictimai-siyasi platformanın möhkəmlənməsi nəticəsində ədəbi-mədəni imkanların böyük vüsətlə formalaşması dövrü başlamışdır. Azərbaycan ədəbi mühitinin əsas xüsusiyyətlərindən sayılan fəlsəfi-irfani səciyyə özündə çoxmərhələli təfəkkür qatlarını birləşdirir. Erkən dövrlərdən islam mədəniyyətinə kimi mövcud olmuş mədəni-ədəbi proseslər XIII-XIX yüzilliklərdə müxtəlif dini-irfani təriqət və cərəyanların hərəkətinə təkan olmuş, sənətə, ədəbiyyata özünəməxsus yanaşma tərzini formalaşdırmışdır. Bu yanaşma istər divan ənənələri əsasında ərsəyə gəlmiş, istərsə də xalq şəri üslubunda yazılmış sənət nümunələrində özünü göstərmişdir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi mühiti məlum tarixi-siyasi hadisələrin fonunda parlaq şəkildə nəzərə çarpır. Yeni sivilizasiyanın astanasında Azərbaycan ədəbi mühitinin özünəməxsus keyfiyyətləri, Qərblə Şərqi dialoqu, minillik tarixə malik milli-mədəni dəyərlərimizin qorunması və s. məsələlər bu dövrü xarakterizə edən əsas cəhətlərdəndir. Elmi ədəbiyyatlarda bu yeni fikrin, yeni sistemin haradan və hansı şəraitdə təqdim edilməsi haqqında xeyli mülahizələr mövcuddur. Sovet elminin iddialarına görə, çar istilasından sonrakı mədəniyyətinin təsiri altında Azərbaycanda ciddi siyasi-mədəni canlanma və yenilənmə baş vermişdir. Təbii ki, bu dəyişiklik Avropadan əxz edilmiş mütərəqqi fikirlər, maarifçi ideyalar vasitəsilə həyata keçmişdir. Hələ ötən əsrin əvvəllərində bu məsələlərə obyektiv qiymət verməyə çalışan mühacirət elmi ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi H. Baykara rusların XIX əsrdə Azərbaycana bir istilacı kimi gəlməsini belə izah etmişdir: “O dövrdə rusların ordudan başqa batılasmış heç bir müəssisəsi yox idi və feodal köləlik rejimi var idi. Müstəmləkəçi bir imperialist dövlət müstəmləkəni istismar edərkən Batı metodlarını kullanmaq ehtiyacında qalmışdır. Bu ehtiyac rusların kəndlilərini batılasmaya zorlamışdır. Bu durum qarşısında istismar edilən müstəmləkə xalqı da batılasmaya yolunu tutmuşdur. O çağda rus mədəniyyəti deyə bir şey olmadığına görə, müstəmləkə imperatorluğu olan rusla müstəmləkə xalqı olan azəri türkləri Batının kültür və mədəniyyət gələnlərini eyni çağda mənimsəmişlər deyə söyləmək daha doğru olar. Böyük Pyotrun vəsiyyətini təhəkküm etdirmək üçün isti dənizlərə enmək və rus imperializminin İran və Türkiyə üzərindəki istilacı əməllərini yerinə yetirmək amacı ilə strateji əsgəri gərəklərə uyur dəmiryolları yapılmasından istifadə edərək, azəri türkləri digər ölkələr və xalqlarla ticarət münasibətlərinə girərək görgülərini və bilgilərini artırmış və Batı kültürünü yaxından görüb mənimsəmişlər” (4, s.92). Çar Rusiyasının Azərbaycanda apardığı siyasət, vətəndaşların hüquqlarının tapdanması, onların təhsil-tədris sistemindən, mətbuat və başqa fəaliyyətlərdən uzaqlaşdırmağa edilən cəhdlər bu söylənilənləri bir daha təsdiq etmiş olur.

XIX əsrin ortaları – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin inkişafına təsir edən bir neçə fəaliyyət sahəsi olmuşdur ki, bunların içərisində məscid və mədrəsələr də əhəmiyyətli yer tutur. Onlar həm arxiv, həm kitabxana, həm də müəyyən səlahiyyətləri özündə daşıyan idarələrin funksiyalarını yerinə yetirmişlər. Təbii ki, bunun da tarixi-siyasi kökləri olmuşdur. Bağdadda “Nizamiyyə” mədrəsəsi (XI), Misirdə “Şərifiyə” (XIII), Təbrizdə “Qütbiyyə” (XIV), əsası Qiyasəddin Məhəmməd Xacə Rəşid oğlu tərəfindən qoyulmuş “Qiyasiyyə”, “Sürxab” mədrəsələri (XIV əsr), “Müzəffəriyyə”, “Loğmaniyyə” (XIX əsr) kimi təhsil mərkəzləri çox sanballı elm-mədəniyyət ocaqları kimi tanınmışlar. XIX əsrdə çar müstəmləkəsinə çevrilmiş Azərbaycan üçün bəlkə də ən özəl və etibarlı məkan elə məscid və mədrəsələr olmuşdur. Təbii ki, bu sistemlər özləri də nəzarətsiz və ümumi idarəçilikdən ayrı deyildi. Müəyyən keyfiyyəti özündə daşıyan bu təhsil və mədəniyyət ocaqları xalqın ruhuna yaxın və doğma olduğundan orada fəaliyyət göstərən insanlar da cəmiyyətin qayğı və problemlərinə ürək ağrısı ilə yanaşmışlar. Müharibələr, qəsblər, təbii fəlakətlər tarix boyu qorunan orijinal

və köçürülmə mətnlərin məhv olmasına səbəb olmuşdur. Yaxın tarixdə erməni qəsbkarlarının Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə etdikləri basqınlar zamanı buranın mədəniyyətinə, tarixinə aid qədim fakt və sübutları məhv etmək planları məhz məscid və mədrəsələrin dağıdılması nəticəsində baş vermişdir. Tədqiqatçı alim Alxan Bayramoğlu yazır: “Belə təxribatlardan əlavə, XX yüzilliyin əvvəlində, xüsusilə 20-30-cu illərdə yazılı abidələrimizin çoxu yandırılmış, gözəl yazan sənətkar xəttatlarımız isə dini əsərlər köçürdükləri üçün məhv edilmişdir. Orta əsr yazılarını bir qayda olaraq, Allah-Təalanın adı ilə başladığı üçün məzmununa baxmadan yalnız ilk sözü “Bismillahirrəhmanirrəhim” ifadəsini görərək yandırmışlar” (2, s.32)

XX əsrin 20-ci illərinə kimi Şuşada, Bakıda, Lənkəranda, Nuxada, Tiflisdə (Qafqaz müsəlmanları üçün) və s. yerlərdə məktəb və mədrəsələr olmuşdur. Rus məktəbləri mollaxana, məktəb və mədrəsələrin fəaliyyətini məhdudlaşdırmırdı, əksinə bir çox ziyalılar hər iki təhsil sistemindən faydalana bilirdilər. Rus qəza məktəblərində rus dili ilə yanaşı fars dili də keçirilir, hesab, ilahiyyat, coğrafiya dərslərinə də yer ayırırdılar. Məktəb və mədrəsələrdə isə əsasən ana dili ilə bərabər fars və ərəb dilləri də tədris edilmişdir. Burada Şərq ədəbiyyatı etalon kimi götürülmüş, dil, fəlsəfə, ədəbiyyatla bağlı məsələlərin təhlilində bu əsərlərdən istifadə edilmişdir. Təbii ki, belə məscid və mədrəsələrdə, mollaxanalarda neqativ hallar da mövcud olmuşdur. Ərəb dilini bilməyən, islam dininin, dünya elminin və Şərq mədəniyyətinin mahiyyətindən xəbərdar olmayan şəriət “müdərrisləri” və “biliciləri” Azərbaycan reallığının ən acı nöqtələrindən biri olmuşdur. Çar Rusiyasının formalaşdırmaqda olduğu yalançı “dini idarəçiliyə” və şarlatan, pozğun insanların yaydığı “molla” qanunlarına qarşı birləşməyə çalışan qüvvələr çox olmasa da, az da olmamışdır. Tarix boyu məscid və mədrəsələr akademik biliklərin mənbəyi hesab edilməsinə baxmayaraq, XIX əsrdə bu sistemdə yenilənməyə ciddi ehtiyac duyulmuşdur. Dərslük, kitabxana, nəşriyyat, tədris və s. kimi məsələlər bu sistemdən hələ də ayrılmamış və fəaliyyət göstərməkdə davam etmişlər. Maarifçilik tarixində Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində fərdi şəkildə fəaliyyət göstərən müdərrislərin də müstəsna əhəmiyyətli olmuşdur. Məsələn, maşağalı Hacı Mirzə Əbdülkərim ağa uzun müddət İranda və İraqda oxumuş, Məşhəd və Nəcəf şəhərlərindəki mədrəsələrdə ərəb dilinin sərfi-nəhvi, məntiq, bəlağət elmləri, fiqh, üsul, hikmət, ilahiyyat və s. elmlərdən dərs demişdir. İlk təhsilini atasından alan Əhmədağa hələ kiçik yaşlarından tez-tez onların qonaq otağına yığılan alim və şairlərin elmi-ədəbi söhbətlərinin daimi dinləyicisinə çevrilir. Qonaqlar arasında tez-tez sevimli şairimiz Abdulla Şaiq də olurdu (12).

Təhsilə yeni yanaşma həm də ictimai-siyasi sistemin mahiyyətindən doğurdu. Xeyli çətinliklərin olmasına baxmayaraq Bakı, Gəncə, Nuxa, Şuşa, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Naxçıvan və s. şəhərlərdə yeni tipli məktəblərin açılması baş tutmuşdur. Diqqət çəkən məqamlardan biri odur ki, tədris fəaliyyətinin baş tutması üçün Azərbaycanda təkcə ziyalı təbəqə deyil, yerli mülkədar-zadəgan aristokratiyası, formalaşmaqda olan yeni kapitalist-sahibkar sinfi də aktiv şəkildə fəaliyyət göstərmişdir. Seyid Əzim Şirvani, F.Köçərli, Mirzə Səidəli Kazımbəyov, Mirzə Həsib Qüdsi, Mirzə İsmayıl Qasir və b.-nin fəaliyyəti bu baxımdan xüsusi vurğulanmalıdır. Belə maarifpərvər insanlar klassik təcrübəni yaşatmaqla birlikdə insanları müasir elmin, təhsilin tələblərinə cavab verməyə çağırır, tarix, coğrafiya, etnoqrafiya, poeziya, tibb və s. sahələrin tədrisi üçün imkan və şərait yaratmışlar.

XIX əsrin sonlarında Azərbaycan dilinin siyasi təzyiqlər altında sıxışdırılması müdərrislərin, maarifçi ziyalıların məsuliyyətini artırmış, dil və ədəbiyyat dərslərinin təşkilində bəzən sistemli, bəzən də leqal şəkildə işlər görmüşlər. Bəzən müdərrislər hansısa bir fənnin əvəzinə Azərbaycan dili dərslərini tədris edir, ana dilin imkanlarının artırılması üçün müvafiq işlər aparırdılar.

XIX əsrdə ədəbiyyatın mövzu dairəsi genişlənsə də, əsas ideoloji dayaqlar möhkəm şəkildə qorunmaqdaydı. Buna səbəb islamın mahiyyətindəki elmə, müasirliyə sağlam münasibət olmuşdur. Azərbaycanda yeni təşkil olunmuş fənlərin ilahiyyat dərsləri ilə birlikdə tədris edilməsi nəinki o mövzuların dərk edilməsinə mane olur, əksinə sağlam dünyagörüşü formalaşdırmağa zəmin yaratmışdır. Bu mənada Azərbaycan cəmiyyəti üçün yenilənmə bu əsaslardan imtina demək deyildi. Cəmiyyətin tələbləri ədəbiyyata da sirayət etmiş, bu ədəbiyyat ümumi savadlanma, maariflənmə, ideoloji sayıqlıq, milli kimlik məsələlərinin həllinə xidmət etmişdir. XIX əsr ədəbiyyatı mövzu və problematika baxımından rəngarəng olmuşdur. Milli və realist-dünyəvi motivlərin ədəbiyyatda aparıcı mövzuya çevrilməsi XIX əsr ədəbiyyatını özündən əvvəlkilərdən ciddi şəkildə fərqləndirir. Realizmin əsas bədii yaradıcılıq metodu səviyyəsində təşəkkül tapması nəticəsində ədəbiyyatın yeni mənzun və forma imkanları ortaya çıxmışdır. Bunu o dövrdə yazıçı və şairlərin əsərlərindəki mövzuların canlı və əhatəli

ifadəsində görmək mümkündür. Burada dramaturgiyanın ədəbiyyata gətirdiyi səmimi və təbii ifadə tərzini də xüsusilə vurğulanmalıdır. Hikmətlər və nəsihətlər, təmsillər və rəvayətlərlə insan şüuruna təsir etmək, onun həyat haqqında fikirlərini formalaşdırmaq klassik ədəbiyyatı dünya, əsasən də sürətlə irəliləməkdə olan Avropa təfəkkür sistemindən xeyli uzaq salırdı. Sənətin estetikası günün, zamanın tələbinə uyğun şəkildə dəyişdiyindən real bədii ifadə formaları ədəbiyyatda dərin iz salmağa başlamışdır.

A.Bakıxanovdan, İ.Qutqaşınılıdan başlamış M.F. Axundova, C.Məmmədquluzadəyə, Zakirdən S.Əzimə, M.Ə.Sabirə, H.Zərdabidən S.M.Qənizadəyə, R.Əfəndiyevə kimi bütün sənətkarların əsərlərində realist boyalar çox əlvanlıqla öz əksini tapmağa başlamışdır. Bu, aparıcı hərəkət kimi mədəniyyətin və sənətin bütün sahələrində özünü göstərmişdir. Azərbaycanın müxtəlif yerlərində ədəbi məclislər və başqa yaradıcı təşkilatlarda formalaşan şair və yazıçılar da fəaliyyət göstərmişlər. Daha çox xalqın içərisində və kiçik çevrədə istedadını göstərə bilən bu yaradıcıların mövzu və formaya yanaşma üsulları bir qədər fərqlənirdi. Belə insanlardan Mirzə Həsib Qüdsi, Mirzə İsmayıl Qasir, Məmmədağa Sidqi, Mirzə Ələsgər Növrəs, Ağarəhim Vənəndi Qüdsi, Şeyx İbrahim Naseh, Məşədi Azər, Mirzə İsa Xəyali və b.-nin adlarını çəkmək olar ki, bu insanların həyat və yaradıcılıq fəaliyyəti maraq doğurur. Xalqın tarixinə, mədəniyyətinə bələd olan bu ziyalılar cəmiyyətin həyatındakı dönüş nöqtələrini duya və dəyərləndirə bilməklə yanaşı onu aydın şəkildə təhlil və təbliğ edə bildilər. Onlar sistemli olmasa da müəyyən fəaliyyət proqramları yaradaraq xalqın maariflənməsində, yeniliyə doğru irəliləməsində böyük işlər görmüşlər. Nümunə üçün, Mirzə Həsib Qüdsinin fəaliyyətinə nəzər salsaq, burada kökə, dəyərlərə bağlılıq ilə müasirliyə, yeni elmi sıçrayışlara dəstək bir arada ortaya çıxır. Onun istər tədris fəaliyyətində, istərsə də bədii yaradıcılığında bu meyarlar əsas amil kimi nəzərə çarpır. İlahiyyətə bələdlik, “Quran”a, onun hikmətlərinə söykənərək onu həyatın hər sahəsinə tətbiq etmək bu maarifçi ziyalının fəaliyyətinin tərkib hissəsi olmuşdur. O, ənənəvi dini təmayüllü şəxsi məktəbində yeni Avropa metodları ilə idarə olunan tədris formalarını da tətbiq etmişdir. Şairin bədii yaradıcılığı da bu baxımdan maraq doğurur: Səy eyləyin, kəmalə yetin, kamiyaq olun,

Gülşəndə çünki barvər oldu nihal elm (3, s.15).

XIX yüzillik Azərbaycanın tarixinə məhz Qərblə Şərqlin dialoqa daxil olduğu dövr kimi yazılmışdır. Təbii ki, Qərb intibahı bəşəriyyətə yeni elmi-mədəni konsepsiyalar, elmi-texniki sıçrayışlar vəd edirdi. Azərbaycan bu tərəqqiyə ağır şəkildə də olsa, müsbət cavab verə bilmiş, onu mənimsəməyə başlamışdır. Bu tarixi inkişaf Naxçıvan, Şuşa, Gəncə, Şamaxı, Lənkəran, Bakı və s. şəhərlərdə özünəməxsus keyfiyyətlər ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, XIX əsrdə Qarabağda incəsənətin bütün növlərinə yüksək maraq olmuşdur. Eləcə də Qarabağ ədəbiyyatı özünün “qızıl dövrünə” qədəm qoymuş, Şuşa Qafqazın mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir. Şuşalı rəssam, şair, alim Mir Möhsün Nəvvabın tərtib etdiyi “Tərkireyi-Nəvvab” əsərində bu şəhərdə yaşamış 100-dək ədibin adı çəkilir. Böyük şairə Xurşudbanu Natəvan, Aşıq Pəri, “Qarabağnamələr”in müəllifləri olan tarixçi yazarlar Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşir, Mirzə Mehdi Xəzani, Əhməd bəy Cavanşir və s. bu dövrün tanınmış simalarıdır (12). Naxçıvan ədəbi mühitində yaşayıb-yaradan görkəmli simalar da Şərq poetikasının qanunları ilə yazıb yaratmaqla yanaşı Qərb mədəniyyəti ilə də tanış olmuşlar. “Bununla birlikdə müxtəlif vaxtlarda Şərq və Qərb ölkələrinin təmsilçiləri də Naxçıvanda yaşayıb işləmiş, bu mühitdə müəyyən yer tutmuşlar. Qədim Azərbaycanın Naxçıvan ərazisinə gəlmiş J.B.Taverniye, J.Şarden, Dübuye de-Mopere, Moryer, Robert Ker Perter kimi Şərq və Avropa tarixçiləri, coğrafiyaşünasları, səyyahları, missionerləri də bu qədim diyarda tikilmiş abidələr, mədəniyyət ocaqları haqqında qiymətli məlumatlar, xatirələr qoyub getmişlər. XIX əsrdə Şərq ənənələrinə müraciət edən Heyran xanım Dünbülünün yaradıcılığında Şərq ənənələrinin özünəməxsus bir şəkildə əks olunduğunu görürük” (5, s.18). Bu mühitin yetirmələrindən olan Qönçəbəyimin yaradıcılığında Qərbin təsirinin açıq şəkildə hiss olunması dövrün tələblərindən irəli gəlmişdir. Məhəmməd Tağı Sidqinin istər klassik üslubda yazdığı qəzəllərində, istərsə də maarifçi şeirlərində Şərqlə Qərbin harmoniyası hiss olunur. “XIX əsr Ordubad ədəbi mühitinin Qüdsi və Sidqi kimi nümayəndələrinin poetik forma axtarışlarında yeniliyə meyillər Naxçıvanda yaranan klassik Şərq ədəbi ənənələrinə yaradıcı münasibət kimi dəyərləndirilir” (5, s.25).

Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan Göyçə, Tovuz, Borçalı, Qazax mühitləri üçün spesifik hesab edilən cəhət-şifahi xalq yaradıcılığı bu dövrün mühüm ədəbi hadisəsi kimi hesab edilir. Ağ Aşıq, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər kimi ustad aşıqların fəaliyyəti o dövrdə geniş rezonans doğurmuşdur. Sonralar – XX əsrin aparıcı estetik konsepsiyası sayılan xəlqiliyin inkişaf etdirilməsində bu poeziyanın rolu böyük olmuşdur.

Bu dövrdə Gəncə ədəbi mühitinin də böyük ədəbiyyata təsirindən danışmaq mümkün deyil. Tədqiqatlardan məlumdur ki, “vaxtilə Gəncədə “Əxilər cəmiyyəti”, “Xərəbatı məclis” fəaliyyət göstərmişdir. Bu ədəbi ənənə XIX, XX əsrlərdə də davam etmiş, XIX əsrdə “Divani hikmət”, XX əsrdə “Ədəbiyyat və sənayeyi-nəfisə”, “Ədəbiyyat dərnəyi” kimi məclislər ziyalıları özündə birləşdirməklə, dövrün yaradıcı nəslinin də yetişməsində mühüm rol oynamışdır”. (9, s.41).

Tarixi materiallara istinadən söyləmək olar ki, Abşeron XIX əsrin əvvəllərində durğunluq dövrü yaşamaqda idi. Məlum siyasi maraqlar nəticəsində hər cür təzyiqlərlə üzləşən əhalinin ictimai-mədəni rifah səviyyəsi də kifayət qədər aşağı olmuşdur. Nəcəf bəy Vəzirov XIX əsrin Bakısı haqqında belə deyirdi: “Nadanlığa, cəhalətə, bielmlik və savadsızlığa qaranlıq demək caiz isə 1887-ci məsihi ili və ondan qabaqkı illər tamam Bakını bir zülmət bürümüşdü...Bakının sərvətdarlıq, iqtisadnəvərlik ömrünün əvvəlinci onilləri idi. Hər tərəfdən murü məlx kimi Bakının üstə tökülüb gələcəyin təmin edənlər, gözüaçıq millətlər işdə idilər. Hanı fürsətdən istifadə edirdik; hər kəs özü ilə gətirdiyi elm və hünərinə Bakı meydanı-iqtisadiyəsində yer hazırlayıb buranın tükənməz və nəhayətsiz sərvətini dərdəst etmək üçün yollar axtarırdı, amma məhəlli (yerli) müsəlmanları şirin yuxuya yatıb hərdənbir yuxulu gözü ilə ətrafa baxırdı, amma görmürdü, qulaq asırdı, amma eşitmirdi, çünki görmək və eşitmək alətlərindən məhrum idi”(7, s.7).N.Vəzirovun bəhs etdiyi “görmək və eşitmək aləti” yeni təhsil sistemi, yeni mətbu orqanları, kütləvi kitabxanalar və s. yeni mədəniyyət formaları idi.Zamanında intibah ideyalarına meydan açmış Abşeron ədəbi mühiti sonradan durğunluq dövrü yaşamasına baxmayaraq demokratik ideyaların parlaması, milli varlığın oyanışı üçün yenidən dirçələ bilmişdir. Yeni tendensiyaların yaranması köhnələri nəinki itirməmiş, əksinə mövcud ənənəyə yeni aspektdən yanaşaraq onları təfəkkür mübadiləsinə çevirmişdir.

Mütərəqqi fikirli və maarifçi insanların yeniliyə marağı Abşeron ədəbi mühitində də özünü göstərməyə başlamışdır. Sadalanan obyektiv səbəblərə buranın tarixin boyu paytaxt mədəniyyəti daşması amili də daxildir. XIX əsr Abşeron ədəbi mühitinin səciyyəvi cəhətlərindən başlıcası burada yeniliklə mühafizəkarlığın qovuşuq şəklində mövcud olması faktıdır. Daha çox ruhaniyyətə və klassik ənənələrə bağlılıq bu ədəbiyyatın mayasını təşkil etmişdir. Yenini mövcud sistemin içində yerləşdirmək, orada şaxələndirmək, Azərbaycan ədəbiyyatının bütövlüyünü qorumaq kimi məsələlər XIX əsr Azərbaycan ədəbi proseslərinin əsas istiqaməti kimi dəyərləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

Ağayeva Nuriyyə. XIX yüzillik-XX yüzilliyin əvvəllərində klassik ədəbiyyatın yayılmasında Şirvan ədəbi məktəb və mədrəsələrinin rolu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru almaq üçün təqdim edilmiş Dissertasiya. 2006.

Bayramoğlu Alxan. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit). Bakı: Maarif, 1997, 240 s.

Devilən söz yadigardır. Bakı: Yazıçı, 1981, 350 s.

Hüseyn Baykara. Azərbaycan renessansını yapanlardan Abbaskulu Ağa Bakıhanlı. İstanbul: Türk kultürü, 1964, 128 s.

İsmayılova Nərgiz. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb ənənələri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru almaq üçün təqdim edilmiş Dissertasiya. 2016.

Qarayev Nəsrəddin. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. II nəşr. Bakı: Mütərcim, 2012, 326 s.

Qənizadə Sultan Məcid. Axund əl-Nas Molla Cavad həzrətlərinin vəfatilə əlaqədar nekroloqu. Bakı, “İrşad” qəzeti, 26 fevral, 1906, №54.

Qədimov Əsgər. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti. Bakı. ADPU, 2010, 450 s.

Qaziyev Qivami. Gəncə ədəbi mühiti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru almaq üçün təqdim edilmiş Dissertasiya. 2014.

Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.

Zeynalova Aytac. Əliağa Vahidin poetik irsi. Bakı: Elm və təhsil. 2011, 268s.

www.vikipediya.org

SUMMARY

Literary and cultural environment of Azerbaijan in the late XIX century and directions of development

The article deals with socio-political and cultural events in Azerbaijan in the XIX century. Review of the literary and regional features of this period is especially important for the profound study of Azerbai-

jani literature. These objective reasons also include the factor of carrying throughout history by this area the capital culture. The article glances at the activity of mosques and schools, which played a special role in formation of the literary environment. Organization of schools, publishing houses, press and other issues in different parts of Azerbaijan are also in focus of interest. Role of literary majlis and literary organizations in the formation of a new literary environment is also undeniable. Tradition of literary majlis in the XIX century replaced by the desire to create the first regulated organizations in the early XX century.

РЕЗЮМЕ

Литературно-культурная среда Азербайджана в конце
19-го века и направления ее развития

В статье рассматриваются общественно-политические и культурные события на Азербайджан в 19-ом веке. Рассматривание литературно-региональных особенностей данной эпохи является особенно важным для глубокого изучения литературы Азербайджана. Перечисленные объективные причины также включают в себя фактор ношения этой местности столичной культуры на протяжении всей истории. Статья рассматривает деятельность мечетей и школ, которые сыграли особую роль в формировании литературной среды. Вопросы организации школ, издательств, печати и решение других задач в разных частях Азербайджана также представляют интерес. Роль литературных меджлисов и литературных организаций в формировании новой литературной среды тоже неоспорима. Традиция литературных меджлисов 19-го века была заменена желанием создать первые дисциплинированные организации в начале 20-го столетия.

Keybords: Absheron, literary, cultural, environment, mosques, schools, publishing houses, press

Ключевые слова: Апшерон, литературно, культурный, среда, мечетей, школа, издательства, прес-са

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova